

CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, LXX
Núm. 136 (enero-diciembre 2023), págs. 129-159
ISSN: 0210-847X
<https://doi.org/10.3989/ceg.2023.136.05>

O ESPAZO FUNERARIO DO CEMITERIO DE PEREGRINOS DE COMPOSTELA

JOSÉ MANUEL SUÁREZ GARCÍA
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2588-1786>

JORGE VIZ GONZÁLEZ
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7005-3285>

*Agradecementos a Jesús Ángel Sánchez García, David Chao Castro e Javier Castiñeiras López pola súa axuda e boa disposición.

Copyright: © 2023 CSIC. La edición electrónica de esta revista se distribuye bajo los términos de una licencia de uso y distribución Creative Commons Reconocimiento 4.0 Internacional (CC BY 4.0).

Cómo citar/Citation: José Manuel SUÁREZ GARCÍA, Jorge VIZ GONZÁLEZ, “O espazo funerario do cemiterio de peregrinos de Compostela”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 70, núm. 136 (2023), págs. 129-159, <https://doi.org/10.3989/ceg.2023.136.05>

O ESPAZO FUNERARIO DO CEMITERIO DE PEREGRINOS DE COMPOSTELA

RESUMO

En Compostela existiu un cemiterio de peregrinos cando menos dende o século XII, vencellado ao Hospital Vello de Santiago e á desaparecida capela da Trindade. A comezos do século XVI os terreos do cemiterio foron adquiridos para o Hospital Real, erixíndose neles unha segunda capela: a Vera Cruz, reformada no XVIII como capela da Virxe das Angustias e hoxe parroquial de San Froitoso. Mais este foi un cemiterio secundario na cidade. Asoballado polo Pazo de Raxoi e polas medidas hixienistas, dende o século XIX o espazo cae no esquecemento. No 2009 realizase unha intervención nas súas inmediacións, promovidas pola Oficina da Cidade Histórica. Cristina Ansede e Alberto Quintáns foron os proxectistas dunha intervención específica para o lugar, axardinada e de estética minimalista, que proporciona á cidade un novo espazo público activador do lugar funerario.

PALABRAS CLAVE: cemiterio, peregrino, patrimonio funerario, espazo público, rehabilitación, memoria.

EL ESPACIO FUNERARIO DEL CEMENTERIO DE PEREGRINOS DE COMPOSTELA

RESUMEN

En Compostela existió un cementerio de peregrinos por lo menos desde el siglo XII, vinculado al Hospital Viejo de Santiago y a la desaparecida capilla de la Trinidad. A comienzos del siglo XVI los terrenos del cementerio fueron adquiridos para el Hospital Real, erigiéndose en ellos una segunda capilla: la Vera Cruz, reformada en el XVIII como capilla de la Virgen de las Angustias y hoy parroquial de San Fructuoso. Pero este fue un cementerio secundario en la ciudad. Avasallado por el Pazo de Raxoi y por las medidas higienistas, desde el siglo XIX el espacio cae en el olvido. En 2009 se realiza una intervención en sus inmediaciones, promovida por la Oficina de la Ciudad Histórica. Cristina Ansede y Alberto Quintáns fueron los proyectistas de una intervención específica para el lugar, ajardinada y de estética minimalista, que proporciona a la ciudad un nuevo espacio público activador del lugar funerario.

PALABRAS CLAVE: cementerio, peregrino, patrimonio funerario, espacio público, rehabilitación, memoria.

THE FUNERAL SPACE OF THE PILGRIMS' CEMETERY IN COMPOSTELA

ABSTRACT

In Compostela there was a cemetery for pilgrims since at least the 12th century, linked to the Old Hospital of Santiago and to the lost Trinity chapel. At the beginning of the 16th century, the cemetery grounds were acquired for the Royal Hospital and a second chapel was erected: the Vera Cruz, reformed in the 18th century as the chapel of the Virgin of Anguish and today the parish of Saint Fructuosus. But this was a secondary cemetery in the city. Overwhelmed by the Pazo de Raxoi and by social hygiene measures, the space fell into oblivion since the 19th century. In 2009 an intervention was carried out in its surroundings, promoted by the Office of the Historic City. Cristina Ansede and Alberto Quintáns were the designers of a site-specific intervention, landscaped and with a minimalist aesthetic, which provides the city with a new public space that revitalizes the funerary place.

KEY WORDS: cemetery, pilgrim, funerary heritage, public space, rehabilitation, memory.

ESQUECEMENTO E OCULTACIÓN DA MORTE

Nas últimas décadas do século XX os cemiterios comezan a perder parte da súa condición marxinal ao convertérense en obxecto de estudo de diversas disciplinas académicas. O espazo funerario resulta especialmente atractivo para ramas do coñecemento máis recentes como a historia das mentalidades e os estudos culturais, pois o cemiterio posiblemente sexa un dos lugares onde mellor se reflicten e conservan os sistemas de crenzas e a mentalidade colectiva das sociedades que os crean. A revisión da bibliografía producida por estes campos académicos resulta de gran interese, xa non só para coñecer a historia da morte –en Occidente–, tamén como fonte secundaria á hora de abordar as novas mentalidades ante a morte. Porque se trata dunha visión académica, mesmo minoritaria, pero, ¿acaso este interese non é un síntoma dun cambio xeral na consideración da morte?

Só unha vez que existe unha base epistemolóxica sobre a tanatoloxía comeza a valorarse o patrimonio funerario. Superada a metade do século XX abundan os estudos sobre a historia cultural da morte, sobre todo no eido francés¹; dende os setenta atopamos unha maior extensión xeográfica deste interese e estudos xa centrados na arte e a arquitectura funerarias². Será cara o novo milenio cando

¹ Citamos unha selección mínima, e por orde cronolóxica: Edgar MORIN, *L'homme et la mort devant l'histoire*, París, Corrêa, 1951; Lucien FEBRE, “La mort dans l'histoire”, *Annales*, 7, 2 (1952), páxs. 223-225; Michel VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII siècle. Les attitudes devant la mort d'après les causes des testaments*, París, Plon, 1973; Philippe ARIÈS, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*, París, Seuil, 1975; Philippe ARIÈS, *L'homme devant la mort*, París, Seuil, 1977; Michel VOVELLE, *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, París, Gallimard, 1983.

² O mesmo: James Stevens CURL, “The architecture and planning of the nineteenth-century cemetery”, *Garden History*, 3, 3 (1975), páxs. 13-41; James Stevens CURL, *A celebration of death. An introduction to some of the buildings, monuments and settings of funerary architecture in Western European tradition*, Londres, Constable, 1980; Michel RAGON, *L'espace de la mort. Essai sur l'architecture, le décoration et l'urbanisme funéraires*, París, Albin, 1981; Richard ETLIN, *The architecture of death. The transformation of the cemetery in eighteenth-century Paris*, Cambridge, MIT Press, 1984; Howard COLVIN, *Architecture and the after-life*, New Haven, Yale University Press, 1991; Luigi LATINI, *Cimiteri e giardini. Città e paesaggio funerari d'Occidente*, Florencia, Alinea, 1994.

se constitúan os organismos específicos: numerosas asociacións de amigos de cemiterios locais e, de especial relevancia, a Rede Iberoamericana de Cemiterios Patrimoniais e a Asociación Europea de Cemiterios Singulares (ASCE), creadas no 2000 e no 2001 respectivamente. A raíz disto comezaran a redactarse cartas de recomendacións que favorecen a difusión do concepto de patrimonio funerario e dos criterios para a súa xestión a nivel internacional.

No eido español, a partir dun artigo de 1973 de Oriol Bohigas co explícito título “Los cementerios como catálogo de arquitectura”, a valoración deste patrimonio porase en marcha nos anos oitenta, primeiro dende un punto de vista político dado o contexto específico do Estado³, e logo xa dende a historia das mentalidades e a historia da arte⁴. Para o caso galego podemos referir as teses doutorais de González Lopo e Pérez Naya⁵.

Se citamos todos estes autores –que non son máis que unha selección mínima– non é a modo de escolma erudita, senón polo interese que teñen as datas en que se realizan estes estudos. Por esta razón afirmamos que na Galicia dos anos noventa o concepto de patrimonio funerario estaba aínda por entrar na súa fase de formación: existían daquela numerosas obras estranxeiras dedicadas a esta materia, pero a posta en valor deste patrimonio aquí aínda non dera comezo. Neste sentido, resultou de gran interese o estudo do antigo cemiterio de Santiago de Compostela, que a comezos dos 90 era integrado no parque público de Bonaval⁶. A presenza da morte neste espazo é ineludible, pois consérvase o salón central do cemiterio, mais isto non significa que a rehabilitación se fixese

³ José JIMÉNEZ LOZANO, *Los cementerios y la heterodoxia española*, Madrid, Taurus, 1978.

⁴ Carme RIERA, *Els cementiris de Barcelona*, Barcelona, Edhasa, 1981; Carlos CARRASCO, *Cementerios de Madrid*, Madrid, Poniente, 1984; Carlos SAGUAR QUER, *Arquitectura funeraria madrileña del siglo XIX*, tese de doutoramento, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1989; Francisco QUIRÓS LINARES, “El jardín melancólico. Los cementerios españoles en la primera mitad del siglo XIX” [Lección inaugural del curso 1990-1991], Oviedo, Universidad de Oviedo, 1990; Francisco Javier RODRÍGUEZ BARBERÁN, *Cementerios de Andalucía*, Sevilla, Junta de Andalucía, 1993; Carmen BERMEJO LORENZO, *Arte y arquitectura funeraria. Los cementerios de Asturias, Cantabria y Vizcaya (1787-1936)*, Oviedo, Universidad de Oviedo, 1998. Algo parelo sucede en Portugal, comezando a estudarse o tema nos anos oitenta. Mª Fatima SA e Melo FERREIRA, “Formas de mobilizaçao popular no liberalismo: o cisma dos monacos e a questao dos enterros nas igrejas”, en Miriam Halpern Pereira, Mª Fatima Sá e Melo Ferreira, João B. Serra (coords.), *O liberalismo na Península Ibérica na primeira metade do século XIX*, Lisboa, Sá de Costa Editora, 1982; Jose Francisco FERREIRA QUEIROZ, *Os cemitérios do Porto e a arte funerária oitocentista em Portugal*, tese de doutoramento, Porto, Universidade de Porto, 2002.

⁵ Domingo L. GONZÁLEZ LOPO, *Las mentalidades religiosas de Antiguo Régimen en la Galicia occidental*, tese de doutoramento, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 2001; María Antonia PÉREZ NAYA, *Arquitectura del silencio y la memoria. Análisis de los cementerios de la Costa da Morte gallega*, tese de doutoramento, A Coruña, Universidade da Coruña, 2007.

⁶ José Manuel SUÁREZ GARCÍA, “Bonaval: el cementerio hecho parque”, en *XX Encuentro Iberoamericano de Valoración y Gestión de Cementerios Patrimoniales* (Málaga, novembro 2019), dispoñible en <https://www.researchgate.net/publication/337946714_Bonaval_el_cementerio_hecho_parque> [Consulta: 11/06/2021].

tendo en conta criterios patrimoniais. Se en Bonaval se conservou algo do antigo cemiterio foi pola ansiedade por preservar o pasado, pero esa ansiedade non se relaciona directamente co concepto de patrimonio funerario. As palabras dos arquitectos son reveladoras:

Se han consolidado todos los elementos construidos en la medida de lo posible, tratando de paliar el carácter funerario de las dos grandes piezas de nichos, mediante la supresión de las lápidas. La intervención en los nichos, por ser un tema muy delicado tanto técnica como estética y socialmente, no se tiene en cuenta en el presente proyecto⁷.

Palíase o carácter funerario, suprímense túmulos e mausoleos, bórranse epitafios, o cruceiro que antes se atopaba no salón central é trasladado á entrada e o seu lugar ocupado por un ciprés. A presenza da morte mantense por obriga, pola reticencia a derruír os bloques de nichos á espera de saber que facer con eles. A conversión do cemiterio de Bonaval en parque, malia a aparente similitude co modelo de actuación inglés que aposta por converter os cemiterios en xardíns –*deathscapes*–, non pode considerarse unha actuación sobre o patrimonio funerario consciente de selo.

Pero son moitos os factores que debemos ter en conta antes de lanzar unha crítica feroz contra esta intervención. O primeiro deles é a diferenza tipolóxica entre os cemiterios anglosaxóns e os latinos; pois se os primeiros, habitualmente máis próximos a un modelo de cemiterio-xardín, se prestan á creación destas *deathscapes*, non sucede o mesmo cos cemiterios do eido latino, que habitualmente responden a un concepto de cemiterio patrimonial onde a arquitectura e a escultura se impoñen sobre a paisaxe. Bonaval, co seu amplo cemiterio de pobres, era un espazo que se prestaba á creación dun xardín. Mais non por iso deixaba de ser un cemiterio patrimonial, con bloques de nichos e monumentos exentos. A súa xestión respondería polo tanto a outros preceptos teóricos, os defendidos polas asociacións de cemiterios patrimoniais que antes mencioná-bamos –a Asociación Europea de Cemiterios Singulares e sobre todo a Rede Iberoamericana de Cemiterios Patrimoniais. Podemos aludir tamén á imposibilidade de recuperar o uso orixinal do lugar, ou á nova necesidade da cidade de dispoñer de espazos verdes.

⁷ Álvaro SIZA VIEIRA, *Siza en Santiago*, Pontevedra, Constructora San José S.A., 1994, páx. 119.

A falta de estudos sobre o patrimonio funerario non é o único motivo, e nin sequera é o primeiro, do seu abandono ao longo do século XX. Isto debemos atribuílo aos grandes cambios mentais que operan nesta centuria:

(...) uno está tentado a admitir que el tabú que recae actualmente sobre la muerte es una característica estructural de la civilización contemporánea. La desaparición de la muerte del discurso y de los medios de comunicación pertenecería, como las prioridades del bienestar y del consumo, al modelo de las sociedades industriales. Es un fenómeno que se habría impuesto prácticamente en la vasta zona de modernidad que cubre el norte de Europa y de América y que, por el contrario, hallaría focos de resistencia allí donde subsisten formas arcaicas de mentalidad: en los países católicos como Francia o Italia, protestantes como la Escocia presbiteriana e incluso en las masas populares de los países tecnificados. (...) Allí donde no ha penetrado persisten las actitudes románticas frente a la muerte (...): el culto a los muertos y la veneración a los cementerios. Se trataría sin embargo de supervivencias susceptibles de crear una falsa ilusión, porque, aun afectando todavía a la mayor parte de la población, están no obstante amenazadas⁸.

O abandono do patrimonio funerario débese en parte ao seu descoñecemento, pero antes e sobre todo, á perda da súa función e da vinculación afectiva coa poboación. Desconexión que se produce primeiro no eido anglosaxón e logo no latino, e tamén antes no eido urbano que no rural. Para o caso compostelán, o abandono ao que se viron condenados o cemiterio de Bonaval e o de peregrinos, unha vez perderon a súa función, resulta evidente. E a desconexión emocional do cemiterio de peregrinos pode supoñerse aínda maior se temos en conta que botou século e medio en desuso e que, a fin de contas, foi dende sempre un cemiterio sen vínculos parroquiais nin familiares coa meirande parte dos composteláns.

O CEMITERIO DE PEREGRINOS DE SANTIAGO DE COMPOSTELA: MEMORIA HISTÓRICA

O libro V do *Códice Calixtino* fai referencia a sete portas e a dez igrexas da urbe xacobeá do século XII. Das primeiras só se mantén en pé a de Mazarelos,

⁸ Philippe ARIÈS, *Historia de la muerte en Occidente. Desde la Edad Media a nuestros días*, Barcelona, Acantilado, 2000, páx. 257.

mentres que das segundas, só unha está ausente na actual Compostela. Trátase da *quinta, da Santísima Trindade, que é camposanto dos peregrinos*⁹, e a ela vincúlase a denominada como *Porta do Santo Peregrino*. Dende o século XII non volvemos a atopar mención algunha á capela da Trindade nin ao cemiterio anexo. Este aparente esquecemento do cemiterio de peregrinos parece confirmado polo feito de que, non sendo no *Códice Calixtino*, esa “porta do Santo Peregrino” aparece sempre referida como a porta da Trindade, ata que coa construción doutro fito arquitectónico cunha maior presenza pase a nomearse porta do Hospital. Cabe pensar polo tanto que

*es posible que la insistencia en el término ‘peregrino’ se debiese más al carácter propagandístico del libro, dirigido a ese específico lector, que al propio uso de los habitantes compostelanos*¹⁰.

Hai que agardar tres séculos para ter unha nova referencia aos espazos mencionados na guía do *Códice Calixtino*, en boca tamén dun peregrino. Trátase da crónica da viaxe de León de Rosmihal en 1466, onde se comenta que *fóra da cidade tamén pero unida ás murallas, hai outra igrexa onde enterran ós peregrinos que morren na cidade e ós pobres do hospital*¹¹. A partir de entón as referencias documentais son abondo para reconstruír a evolución deste espazo funerario e do seu entorno, pero sobre as súas orixes e os tres séculos transcorridos entre a crónica calixtina e a do nobre bohemio non podemos máis que apuntar algunhas hipóteses. Da capela da Trindade conservamos poucas imaxes, entre elas unha fotografía de Pelayo Mas da rúa das Hortas (fig. 1), na que se ve o campanario barroco mais apenas se aprecian detalles da fachada. O espazo destinado a cemiterio debeu de ser o seu atrio.

Non podendo recadar mencións documentais á capela da Trindade nin ao cemiterio de peregrinos en toda a Idade Media, os datos de maior interese poden ser aqueles referidos á hospitalidade. Así, no privilexio outorgado por Alfonso III á igrexa de Santiago no 886 menciónase como beneficiarios da doazón a *monachorum pauperum vel etiam peregrinorum*, e volven a aparecer os peregrinos como destinatarios nos privilexios de 911 e 915 de Ordoño II¹². Por esas datas, a

⁹ Libro V, capítulo IX. Empregamos a tradución de Xosé LÓPEZ DÍAZ (ed.), *Códice Calixtino*, Santiago de Compostela, S.A. de Xestión do Plan Xacobeo, 2009, páx. 503.

¹⁰ Julio VÁZQUEZ CASTRO, “La Berenguela y la Torre del Reloj de la Catedral de Santiago”, *Sémata*, 10 (1998), páx. 113.

¹¹ VÁZQUEZ CASTRO, “La Berenguela...” páx. 113.

¹² José VILLAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos de beneficencia que hubo en Galicia durante la Edad Media y de la erección del Gran Hospital Real de Santiago fundado por los Reyes Católicos. Y Constituciones del Gran Hospital Real de Santiago hechas por el señor Emperador Carlos Quinto*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago, 1993, páx. 35.

Fig. 1. Rúa das Hortas, Pelayo Mas, 1919. ADMIN_MEMORIASDECOMPOSTELA, “Rúa das Hortas [P. Mas, 1919]”, *Memorias de Compostela*, 2015 [na rede], disponible en <<http://memoriasdecompostela.blogspot.com/2015/12/carretas-p-mas-1919.html>> [Consulta: 22/06/2021].

finais do século IX e comezos do X, deberon de erguerse os primeiros hospicios, creados por Sisnando I¹³.

Cara ao ano 900 o bispo Sisnando I, querendo proporcionar medios e lugares apropiados para o retiro dos membros da congregación da Igrexa compostelá que estaban vellos e enfermos, sinalou como lugares de acollida os mosteiros de Antealtares, a Corticela e Lobio; finalmente asignou un cuarto lugar para os homes e mulleres laicos da familia da Igrexa que necesitasen asistencia. Este lugar, que será o primeiro hospital de pobres e peregrinos dentro da cidade, era un edificio de pequenas dimensións situado dentro do primeiro recinto amurallado, fronte á porta norte da basílica de Santiago, onde remataba o camiño seguido habitualmente polos peregrinos xacobeos¹⁴.

A actividade construtiva no *locus sancti Iacobi* foi intensa nas últimas décadas do século IX e os comezos do X, pois sabemos da consagración da igrexa de Alfonso III no 898, e no 912 atopamos a primeira mención ao novo pazo episcopal, situado onde hoxe se abre a praza de Praterías¹⁵. Ao hospital de peregrinos poderían referirse algúns termos dos privilexios de Ordoño II (915) e de Froila II (924)¹⁶, pero as referencias non abundan para confirmar esta hipotética fundación do que logo sería o hospital de Santiago.

Precisamente no século X prodúcese o primeiro crecemento urbano, que leva ao *locus* a converterse na *villa Sancti Iacobi*¹⁷; crecemento debido en gran parte á poboación chegada do entorno rural, pero tamén estranxeira. No primeiro cuarto

¹³ As confusas noticias da *Historia Compostelana* (libro I, capítulo II) sobre estas fundacións deben complementarse coas informacións do *Cronicón iriense* e documentos posteriores, como unha escritura de 1115 asinada por Xelmírez, para tratar de trazar o mapa da hospitalidade compostelá de comezos do século X. Empregamos as edicións de Emma FALQUE REY (ed.), *Historia Compostelana*, Madrid, Akal, 1994, páx. 72, e de Manuel-Rubén GARCÍA ÁLVAREZ (ed.), *El Cronicón Iriense. Estudio preliminar, edición crítica y notas históricas*, Madrid, Imprenta y Editorial Maestre, 1963, páxs. 112-113, e tamén páx. 179. O documento de 1115 atópase transcrito en Antonio LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa. A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. 3, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1900, apéndice XXXIII, páxs. 97-104.

¹⁴ José ARMAS CASTRO, “O afianzamento da realidade urbana despois do ano mil”, en Ermelindo Portela Silva (coord.), *Historia da cidade de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Universidade de Santiago de Compostela, 2003, páx. 101.

¹⁵ Fernando LÓPEZ ALSINA, *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Universidade de Santiago de Compostela, 2003, páx. 149.

¹⁶ VILLAAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos...*, páx. 85.

¹⁷ LÓPEZ ALSINA, *La ciudad de Santiago...*, páxs. 253-268.

do século tense noticia dun tal Bretenaldo, franco asentado no lugar¹⁸, e no 950 documéntase o primeiro peregrino ultrapirenaico, Gotescalco, bispo de Puy-en-Velay¹⁹. O crecemento da cidade veríase interrompido pola razia de Almanzor no 997, pero a construción das murallas de Cresconio na centuria seguinte dá boa conta da reactivación urbana²⁰.

Durante o século XI son máis abundantes as referencias a peregrinos, e os concilios desa centuria –moi en especial o de Coyanza, celebrado no 1055– xa anuncian as influencias ultrapirenaicas que, sen dúbida, acabarán acadando Santiago de Compostela²¹. Esta influencia resulta de gran interese ao ser a vía pola que se introduce a reforma gregoriana, agora anunciada pero desenvolta en tempos de Xelmírez²², e que virá a modificar numerosos aspectos dogmáticos. Entre eles interéсанos moi en especial a devoción á Trindade e tamén novas consideracións de carácter antropolóxico.

O século XII comeza co bispado de Xelmírez, quen alzará a sé á categoría arcebispa no 1120. Neste período é posible atopar máis referencias ao xa denominado Hospital de Santiago, sendo a primeira delas algo anterior, do 1094²³. Á súa morte, no 1113, o cardeal Gundesindo, *De las casas que tuvo junto a las del palacio dejó la mitad al hospital de Santiago, y la otra mitad para la construcción de la iglesia del mismo apóstol*²⁴. O baleiro documental impídenos saber que ocorreu co vello hospital de Sisnando I, pero o avance das obras da Catedral, cuxo transepto se remata no 1111, debeu supoñer o traslado do edificio, talvez aproveitando aquelas casas legadas por Gundesindo²⁵. *A Historia Compostelana* relata que, xa antes de ser consagrado bispo, Xelmírez mercara e engrandecera cos seus medios o hospital de peregrinos e inválidos, dotándoo ademais cunha parte das esmolos dos altares catedralicios²⁶. Máis tarde, no 1128, doa uns terreos

¹⁸ LÓPEZ ALSINA, *La ciudad de Santiago...*, páx. 149.

¹⁹ LÓPEZ ALSINA, *La ciudad de Santiago...*, páx. 199.

²⁰ LÓPEZ ALSINA, *La ciudad de Santiago...*, páx. 268.

²¹ Manuel CARRIEDO TEJEDO, “Relaciones ultrapirenaicas en la provincia ‘Gallaeciae’ (714-1074): Roma y el ‘Locus Apostolicus’”, *Rudesindus*, 5 (2009), páxs. 90-92. Véxase tamén Manuel NÚÑEZ RODRÍGUEZ, *A la búsqueda de la memoria. Los tres pórticos mayores de la basilica de Gelmírez*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago, 2011, páx. 42.

²² NÚÑEZ RODRÍGUEZ, *A la búsqueda de la memoria...*, páxs. 10-11.

²³ Begoña FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, “La hospitalidad medieval: el Hospital Viejo de Santiago de Compostela”, en M.ª Carmen Folgar de la Calle, Ana E. Goy Diz e José Manuel López Vázquez (eds.), *Memoria Artis. Studia in memoriam Mª Dolores Vila Jato*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2003, páx. 73.

²⁴ FALQUE REY (ed.), *Historia Compostelana...*, páxs. 218-219 (libro I, capítulo XC).

²⁵ Aínda que non queda claro se se atopaban xunto ao vello palacio episcopal, ao sur da Catedral, ou se a referencia nos leva a despois do 1121, ano en que o palacio foi trasladado ao norte.

²⁶ FALQUE REY (ed.), *Historia Compostelana...*, páx. 109 (libro I, capítulo XIX). Tamén Ramón YZQUIERDO PERRÍN, “O coitado dos enfermos e peregrinos en Compostela”, en José Manuel García Iglesias (coord.), *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de Santiago*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004, páx. 291.

ao hospital para a construción dunha capela²⁷. López Ferreiro sitúa eses terreos entre a Catedral e o mosteiro de San Martiño Pinario, e indica que os corpos dos peregrinos pobres defuntos habían de sepultarse a carón da igrexa que alí se debía construír²⁸.

Mais sabemos que os peregrinos se enterraban fóra das murallas pola referencia do *Códice Calixtino* unhas décadas máis tarde, cando enumerando as igrexas de Compostela se refire á que aquí nos interesa: *a quinta, da Santísima Trindade, que é camposanto dos peregrinos*, extramuros e fronte á porta do Santo Peregrino. Como dicíamos, será esta a única referencia documental ao cemiterio ata pasados uns séculos.

Recapitulemos: as actuacións urbanas emprendidas durante o pontificado de Xelmírez, os novos aires relixiosos derivados da reforma gregoriana –en especial o referido á invocación da Santísima Trindade– e a promoción das peregrinacións –como demostra a elaboración do *Codex Calixtinus*–, empúrrannos a crer que a capela da Trindade se trata dunha fundación xelmiriana²⁹, aínda sen poder comprobalo documentalmente, erixida sobre un terreo que coa construción da Catedral románica comezara a ocuparse cos enterramentos dos peregrinos³⁰.

Pasará un tempo ata que volvamos a ter noticias. Co motivo da súa visita en 1486, os Reis Católicos deciden a construción dun gran hospital, ao considerar que os existentes na cidade non cubrían as necesidades dos peregrinos. A súa idea inicial era a de anexar un hospicio ao mosteiro de San Martiño Pinario, pero cando Alexandre VI concede a bula en 1494, o mosteiro fóra anexionado a san Bieito de Valladolid³¹. Estas e outras vicisitudes motivarán retrasos e cambios no proxecto, e só en 1499 se ten noticia do seu avance: o 3 de marzo os Reis Católicos entréganlle poder a Diego de Muros III para a posta en marcha do hospital. O documento reflicte algún cambio respecto daquela primeira idea do hospicio anexo a San Martiño:

²⁷ FALQUE REY (ed.), *Historia Compostelana...*, páxs. 489-190 (libro II, capítulo XCIV).

²⁸ Antonio LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago*, t. 4, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1901, páx. 145.

²⁹ A mesma hipótese defendíaa Javier CASTIÑEIRAS LÓPEZ, “Una capilla olvidada de la Compostela Gelmiriana. La iglesia de la Trinidad” [comunicación inédita], en *II Encontro da Mocidade Investigadora*, Santiago de Compostela, xaneiro 2014. Un último detalle que vincula a Trindade ao imaxinario da peregrinación é a referencia feita no *Códice Calixtino* ao bordón como o terceiro pé do peregrino, e símbolo polo tanto da Santísima Trindade. Edmond-René LABANDE, “Las condiciones de vida del peregrino a Santiago según el *Codex Calixtinus*”, *Boletín de la Asociación Europea de Profesores de Español*, 15 (1976), páx. 48.

³⁰ Antes da construción da Catedral románica a área inmediata aos muros da basílica de Santiago era empregada como cemiterio, de xeito que podemos supoñer que tamén aí se enterraba aos peregrinos.

³¹ Andrés A. ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Electa, 1999, páxs. 12-13.

(...) nos somos ynformados e certificados que en la dicha cibdad de Santiago, donde concurren muchos peregrinos e pobres de muchas naciones a visitar el bienabenturado Señor Santiago, apóstol e patron de nuestras españas, ay mucha necesydad de un ospital donde se acojan los pobres peregrynos e enfermos que alli binieren, e por falta de tal hedificio han pereçido e perecen muchos pobres enfermos e peregrinos por los suelos de la dicha iglesia e otras partes, por no tener donde se acojan e quien los reçiba e aposente, e agora nos por servicio de dios e devoçion el dicho santo apóstol e por facer merced e limosna a los dichos pobres peregrynos e enfermos, mandamos para ello facer un ospital a nustras costas, el qual entendemos dotar de nuestras propias rentas segund lo requiere la calidad de tal hedificio (...)³².

Dous meses despois atopamos mandas dos Reis Católicos para a compra de terreos destinados a cemiterio do hospital³³. Cara o final de 1499, o 16 de novembro, Alexandre VI emite unha nova bula solicitándolle aos reis que invistan no Hospital Vello, que despois dun incendio acontecido en 1490 se atopaba practicamente arruinado³⁴. Antes de rematar o ano unha nova bula papal, de 2 de decembro, refírese á construción do Real Hospital, engadindo ao seu programa as necesidades dun cemiterio e dunha confraría³⁵. Ao longo de 1501 son numerosas as noticias de compras de terreos destinados ao novo hospital³⁶. As obras non deberon tardar moito en comezar, pero no referido ao seu cemiterio haberá que agardar a 1508, ano en que se compra a Juan Arias del Villar parte dos terreos que ocuparía, *á la puerta de la Trinidad, extramuros de la ciudad e fruenta con la calle de las huertas*³⁷.

Entre tanto, o 10 de marzo de 1504 documéntase a fundación da confraría do Hospital Real, e en 1507 a Coroa obtén unha bula papal a favor da supresión dos demais hospitais de Compostela, *que son el Hospital Viejo de Santiago Alfeo, de Santa María del Camino, Sancta Ana y Sant Andrés*³⁸. O Real Hospital inau-

³² 1499, maio, 3. *Poder outorgado polos Reis Católicos a D. Diego de Muros para a construción do Hospital*. AGS. *Contaduría Mayor. Primera Época, Legajo 174*. Transcrito por ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, páx. 251.

³³ Celestino SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas. Historia, tradiciones, leyendas, miscelánea*, Santiago de Compostela, Sucesores de Galí, 1945, páx. 116.

³⁴ VILLAAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos...*, páx. 118. Tamén FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, “La hospitalidad medieval...”, páx. 78.

³⁵ ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, páx. 253.

³⁶ VILLAAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos...*, páxs. 98-99 e 122-123.

³⁷ Transcrito por VILLAAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos...*, páx. 125.

³⁸ Baudilio BARREIRO MALLÓN, “Hospitais da cidade de Santiago”, en José Manuel García Iglesias

gúrase o 13 de setembro de 1509, funcionando como albergue de peregrinos e hospital de pobres. Na acta fundacional mándase

*(...) poner dentro en el dicho hospital todos los enfermos que en el se ovieren de curar asy los que fasta aqui se curaban en las enfermerias fuera de la dicha casa (...) e proveer e dar las cosas necesarias para su cura e mantenimiento fasta que sean sanos e los que conteciére falecer en la dicha casa sean sepultados a costa del dicho hospital; E asimesmo facer recibir e que se reciban en la dicha casa e hospital todos los peregrinos que fueren a visitar el sancto cuerpo del glorioso apostol santiago e los otros menesterosos (...)*³⁹.

Un ano despois, o 19 de outubro de 1510, atopamos un documento asinado dentro de la capilla de Bera Cruz, donde esta el cementerio de los Peregrinos del Hospital Real de Santiago, que hes fuera de la dicha ciudad de Santiago⁴⁰, polo que as obras da capela –situada onde hoxe se ergue a igrexa de San Froitoso– deberon de avanzar xunto coas do Hospital⁴¹.

A administración do establecemento podemos sospeitar que xa dende o primeiro momento resultou complicada: contra as visitas arcebispais logrouse unha bula papal, de 3 de abril de 1512, que eximía ao Hospital Real da xurisdición ordinaria⁴². O mal funcionamento evidénciase nas súas propias Constitucións, de 1524, onde se anota que

*ha parecido por experiencia que llegado el enfermo a la puerta del dicho nuestro Hospital, so color de que lo han de examinar primero que lo reciban, para ver si viene enfermo de alguna enfermedad contagiosa, le hacen esperar tanto, que ha acaecido quedarse muchos á la puerta toda la noche, e otro dia hallarlos muertos*⁴³.

(coord.), *O Hospital Real de Santiago e a hospitalidade no Camiño de Santiago*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004, páxs. 95-96. A operación de fusión dos hospitais quedaría sen efecto, e aqueles outros hospitais menores continuaron en funcionamento.

³⁹ 1509, setembro, 13. *Real Cédula pola que e ordena que se inaugure o Hospital*. AHUS, *Hospital Real. Cédulas, Provisións e Ordes Reais*, núm. 1, 25. Transcrito por ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, pág. 257.

⁴⁰ María do Socorro ORTEGA ROMERO, “La iglesia de Nuestra Señora de la Angustia –San Fructuoso– en Santiago de Compostela”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 44, 109 (1997), pág. 221.

⁴¹ O cemiterio, dende comezos do século XVI vinculado ao Hospital Real, non tardará en aparecer mencionado nas crónicas dos peregrinos, como a de Pedro Manuel de Urrea de 1519. Miguel TAÍN GUZMÁN, *La ciudad de Santiago de Compostela según los hermanos Juan y Pedro Fernández de Boán (ca. 1633-1646)*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2019, pág. 39.

⁴² ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, páxs. 269-272.

⁴³ Transcrito por VILLAAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos...*, páxs. 186-187.

Un ano despois Francisco Díaz de Mercado, visitador real, denuncia o mal funcionamento da confraría, ao parecer motivado pola negativa do Hospital a recibir enfermos da cidade de Santiago. Isto, como supón o visitador, debeu custarlle á confraría unha escasa implantación entre os composteláns, coa conseguinte falta de doazóns⁴⁴. Sobre o funcionamento da confraría e as funcións relixiosas que debían desempeñarse no Hospital Real insisten as Constitucións de 1524: a 3ª refírese ás indulxencias conseguidas polos confrades e ás súas obrigas tributarias e de asistencia a oficios, a 4ª ás funcións de defuntos celebradas a comezos de novembro, a 5ª ao gasto en cera e a disposición de material litúrxico para as funcións fúnebres, e a 6ª define os avisos que deben darse polas rúas da cidade cando fine un peregrino ou un confrade, establecendo ademais obrigas de asistencia ás funcións relixiosas, e continúa dispoñendo que

(...) cuando algun Peregrino falleciere en el dicho Hospital, (...) le digan su Misa è vigilia en las Iglesias è Cimiterio el defunto presente y no en el zaguan como se acostumbra a fazer; è que todos los Lunes digan una Misa cantada en la Iglesia del Cimiterio, è digan sus Responsos, è anden con su Cruz è agua bendita por el Cimitero, diziendo sus Responsos como se acostumbraba fazer en las Iglesias Catedrales, por las animas de todos lo que alli estan sepultados, è de todos los otros cofrades, do quiera que ayan fallecido⁴⁵.

Non son estas as únicas disposicións referidas ao eido funerario nin á administración de sacramentos, destacando loxicamente o da extrema unción (const. 16 e 17) e o acto que leva parello de outorgar testamento (const. 24). A elaboración das Constitucións non debeu supoñer unha gran mellora, como podemos deducir dunha carta do administrador do Hospital, datada o 24 de maio de 1557, na que se queixaba da grave crise que afrontaba o establecemento. As obras de mantemento eran continuamente necesarias. Existen do período contratos de obra destinados ao Hospital, á capela da Vera Cruz e ao cemiterio⁴⁶.

En 1571 prodúcese un último intento de fusionar todas as institucións asistenciais de Compostela na casa real, por medio dunha provisión de Felipe II, co obxectivo de incorporar ao Hospital Real todas as rendas. Desta medida cómpre

⁴⁴ 1525, marzo, 16. *Real Provisión derivada da visita ao Hospital por Francisco Díez de Mercado*. AHUS, *Hospital Real. Cédulas, Provisións e Ordes Reais*, núm. 1, 40. Transcrito por ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, páx. 280.

⁴⁵ Transcrito por VILLAAMIL Y CASTRO, *Reseña histórica de los establecimientos...*, páxs. 240-241.

⁴⁶ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páx. 116.

destacar a falta de referencias ao Hospital Vello de Santiago, indicativo de que por estas datas estaba funcionando xa como colexio de San Xerome⁴⁷. Da súa capela, a da Trindade, atopamos unha referencia nas *Memorias del Arzobispado de Santiago* (1607) de Jerónimo del Hoyo: *Esta hermita está extramuros desta ciudad, en la calle de las Huertas. Es anexa a Santa Susana. En ella tiene su cofradía de la Santísima Trinidad y en el cementerio se entierran muertos*⁴⁸. Isto lévanos a pensar que *esta capilla tenía a ella unida el primer cementerio de peregrinos, que continuó siéndolo a pesar de dotarse de otro a la capilla de Nuestra Señora de las Angustias*⁴⁹, de xeito que nas inmediacións da capela da Vera Cruz ou das Angustias se enterrarían os peregrinos e enfermos falecidos no Hospital, mentres que na Trindade recibirían sepultura os peregrinos falecidos sen recibir asistencia médica⁵⁰. Con todo, a documentación da que dispoñemos nada aclara ao respecto. Non atopamos nas *Memorias* de Jerónimo del Hoyo referencia á Vera Cruz, o que se debe á bula papal de 1512 que eximía das visitas pastorais ao Hospital Real e, polo tanto, tamén á súa capela.

O cemiterio do Hospital aínda debía de gozar de certa consideración—sen dúbida polas indulxencias concedidas aos “santos peregrinos”—, pois en 1665 o enfermeiro Bartolomé Barreiro solicita no seu testamento ser enterrado alí, *junto al laurel (...) y Crucero, en una sepultura que tiene una losa*⁵¹. No inverno de 1696 un temporal derruba ese cruceiro, de pedra branca e posiblemente datable na mesma época en que se constrúe o Hospital Real. Poucos anos despois, en 1703, é substituído por unha nova cruz labrada por Francisco de Bouzas. Ao seu carón farase enterrar o cóengo Ángel Blanco de Salcedo, en 1710⁵². Dende esa data documentáronse varios enterramentos de empregados do Hospital Real, no seu caso dentro da capela da Vera Cruz, cuxas lápidas aínda se conservan⁵³.

A advocación do templo, como a súa arquitectura, logo haberían de cambiar. Co motivo dos milagres que a mediados do século XVIII comezan a atribuírselle á imaxe da Virxe das Angustias que se atopaba no portal do cemiterio—labrada en 1622, pero que durante longo tempo pareceu pasar desapercibida—, desenvólvese unha forte devoción popular que fará chegar ao Hospital unha gran cantidade de

⁴⁷ FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, “La hospitalidad medieval...”, páxs. 77-78.

⁴⁸ Jerónimo del HOYO, *Memorias del Arzobispado de Santiago* [reproducción facsimilar], Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Universidade de Santiago, 2016, fol. 153r.º.

⁴⁹ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, pág. 85.

⁵⁰ Ambas capelas poderían ser os edificios representados na augatinta de Pier María Baldi da cidade de Compostela, datada en 1669. Véxase Miguel TAÍN GUZMÁN, *La ciudad de Santiago de Compostela en 1669. La peregrinación del Gran Príncipe de la Toscana Cosimo III de Medici*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2012.

⁵¹ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, pág. 118.

⁵² SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páxs. 117-118.

⁵³ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, pág. 126.

esmolas. O diñeiro doado investirase na construción dunha nova capela. Así se relata nun documento asinado no Hospital Real o 15 de decembro de 1753:

(...) en el ultimo siglo Bartholome Barreiro, Enfermero que ha sido de él, tuvo la devoción de mandar hacer y colocar a sus expensas, sobre la Puerta exterior del Cementerio de ésta Real Casa, un devoto simulacro o Imagen de María Santísima bajo el título de Nuestra Señora de las Angustias; y aunque desde entonces permaneció allí a la vista de cuantos transitaban aquel público Camino, estuvo como escondida y olvidada tantos años a la pública veneración de los Fieles; hasta que de pocos meses a esta parte se dignó la Divina Magestad inspirarles la más reverente cordial devoción (...)⁵⁴.

Os preparativos das obras xa tiñan comezado no momento en que se asina este documento, e ao ano seguinte Lucas Ferro Caaveiro establece o proxecto para a nova capela da Virxe das Angustias de Abaixo. O 11 de xuño de 1754 colócase a primeira pedra; o 29 de setembro de 1756 lévase a cabo a bendición e as obras danse por concluídas cara o final do ano⁵⁵.

Logo, non tardaría moito en xurdir o maior proxecto da Compostela da época das Luces, que modificaría enormemente a trama urbana na zona que estamos a estudar: Pazo de Raxoi. En 1760, só catro anos despois de rematada a capela das Angustias, o Lucas Ferro Caaveiro proxecta o Consistorio e Seminario, mais a obra logo cae no esquecemento. Retómase en 1766, agora impulsada polo arcebispo Raxoi, e cunhas trazas de García de Quiñones máis acordes coas novas ideas ilustradas⁵⁶. O 17 de setembro o Hospital Real, vixiante ante a erección do novo edificio, encárgalle a Miguel Ferro Caaveiro os planos de ocupación. Os requisitos que se lle poñen ao arquitecto, así como os planos, resúltannos de gran interese por dar testemuño dalgún dos usos e costumes funerarios do Hospital Real. Así, pedíasele o trazado

del terreno que ocupa la Plaza maior que llaman del Hospital en ancho y largo, y lo que della y fuera de la muralla azia el Cemen-

⁵⁴ Transcrito por SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páx. 119.

⁵⁵ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páxs. 119-125. Tamén Enrique FERNÁNDEZ CASTIÑEIRAS, “A Igrexa da nosa Señora das Angustias de Abaixo”, en José Manuel García Iglesias (coord.), *O Hospital Real de Santiago e a hospitalidade no Camiño de peregrinación*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004, páxs. 467-487.

⁵⁶ Pablo COSTA BUIÁN, *La ciudad heredada. Evolución y cambios morfológicos. Santiago de Compostela, 1778-1950*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2015, páxs. 70-71.

Fig. 2. Plano de Santiago de Compostela, mediados do século XVIII. Francisco Ferreiro. Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento, CSIC.

terio y su Capilla pretende ocuparse segun las medidas fijadas, como la situación, extensión, y altura que tiene dicho Hospital por su frente y costados, su gran cornisa y balconada, Sala Real, enfermerías, Pórtico, y demás Piezas altas y vajas, encadenado Lonja y Mirador que esta delante, Capilla donde se ponen los Pobres que mueren antes de enterrarse, Puerta del Corral, caminos o sendas que conducen a ella por dentro y fuera de dicha Plaza para el uso comun y particular de la Real Casa y Ciudadanos, Escaleras alta y vaja, que sirbe de transito al Publico, y por onde se lleban a enterrar los difuntos al cementerio⁵⁷.

Todo isto queda recollido no plano de 1766: baixo o miradoiro, na base da antiga torre, atopábase o *deposito de los cadaberes interin no se les da sepultura en el cementerio*, dende onde se baixaban polas escaleiras de dobre tramo, e sacábanse pola porta da Trindade cara o cemiterio. No plano débúxase tamén a capela da Trindade, que daquela era xa propiedade do Hospital Real. O proxecto de Lemaur acéptase finalmente en maio de 1767 e as obras avanza, non sen problemas, ata a súa conclusión en 1772⁵⁸.

Un último documento que nos interesa citar, tamén derivado do conflito de intereses suscitado pola construción do Pazo de Raxoi e expedido polo Hospital, amplía a información do anterior, engadindo referencias a criterios hixienistas que por esta época comezan a desenvolverse:

(...) pribar a la Capilla del Deposito de los Cadaberes interin no se les da Sepultura en el Cementerio (la que esta situada vajo dicho Mirador) de la unica ventilacion que tiene del Ayre que le entra por la parte que biene a tirar dicha obra (...); y lo que es mas, que con fijarse esta obra cerca al Cementerio en toda su extension con pared tan elebada, precisamente dando en ella el sol desde el mediodia al ocaso, ha de causar maior exhalacion de la podredumbre de lo Cadaberes, y riesgo de inficinarse el Ambiente, y causar peste o contagio, pues se podra acreditar, que hubo ocasion que en el mes de Julio, a causa de los muchos calores y abundancia de muertos en este Hospital, con estar despejado el Cementerio, no se aguantaba el hedor en la Plaza de él (...)⁵⁹.

⁵⁷ 1678, maio, 21. *Reconstrucción da fachada meridional do Hospital Real*. AHUS, *Hospital Real. Escrituras*, leg. 131, fols. 126r.º-125v.º. Transcrito por ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, páxs. 298-307.

⁵⁸ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páx. 141.

⁵⁹ 1767, marzo. *Conflicto suscitado pola erección do edificio de Raxoi*. AHN, *Sección Consejos. Legajo 16.634*. Transcrito por ROSENDE VALDÉS, *El Grande y Real Hospital...*, páxs. 314-321.

A construción do Pazo de Raxoi coincide cun período convulso na cidade xacobea: López Ferreiro fala dunha cidade *inundada de mendigos* en 1769, ao que seguiu un brote de peste. Para complicar máis a situación, o conflito xurdido tras a expulsión dos ingleses das Maldivas motiva un temor xeneralizado entre a poboación⁶⁰. Todo isto levará parello o desenvolvemento dun forte fervor relixioso. López Ferreiro cita un documento do Dependente de Comercio no que se fai referencia á capela da Trindade, confirmando que por esas datas aínda se mantiña culto nela. Entre un elevado número de procesións que partían das igrexas e capelas compostelás, saían *el [Rosario] de la Merced y el de las Nieves de la capilla de la Trinidad*⁶¹.

Esta situación calamitosa que vivía Compostela foi o motivo polo que se clausurou o principal cemiterio da cidade, a Quintana, en 1769⁶². Fíxose a petición da abadesa de San Paio de Antealtares, o que constitúe unha das primeiras mostras da nova sensibilidade ante a morte. O consecuente desterro dos mortos da cidade será unha das medidas hixienistas ilustradas que maior impacto urbano terán cara o final do século XVIII e, en esencia, no XIX. Nesas últimas décadas do XVIII describíase a Quintana como

*un lugar franco a todo género de personas y animales, expuesto a toda casta de inmundicias, profanado día y noche con la negociación de compras y ventas, y algunas veces con quimeras, cuchilladas, efusión de sangre, actos indecentes, teatro de volantines y títeres, ejercicios militares y paseo casi continuo de ociosos; y al mismo tiempo destinado por un ilustrísimo cabildo compostelano a las sagradas exequias y sepulcro de unos fieles que debemos creer piadosamente glorificados por el Señor*⁶³.

Se isto se dicía da Quintana –que malia o acordo adoptado en 1769 seguiría en uso ata a centuria seguinte⁶⁴–, ¿en que estado se atoparía o vello cemiterio de peregrinos, recluído nun sombrío recuncho urbano? Dende logo, aínda nestes tempos atopamos algúns intentos de dignificar este espazo⁶⁵. Así, o 27 de decem-

⁶⁰ Antonio LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago*, t. 10, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1908, páxs. 137-139.

⁶¹ Transcrito por LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa...*, t. 10, pág. 140.

⁶² COSTA BUJÁN, *La ciudad heredada...*, pág. 161.

⁶³ Trátase dunha carta dirixida ao Cabido das monxas de Antealtares, con data de 28 de maio de 1779. Transcrita por Domingo L. GONZÁLEZ LOPO, “La evolución del lugar de sepultura en Galicia entre 1500 y 1850: los casos de Tuy y Santiago”, en *Orbradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1990, pág. 168.

⁶⁴ SUÁREZ GARCÍA, “Bonaval: el cementerio...”.

⁶⁵ Intentos que agora podemos ligar coas ideas relixiosas ilustradas, depuradas e interesadas por poñer o acento na humildade.

bro de 1777, Pedro Rial é enterrado nunha sepultura que anos atrás fora do seu irmán Antonio, administrador do Hospital Real⁶⁶; e en 1798 recibe sepultura na capela da Trindade o escultor Francisco Lens⁶⁷. En 1799 tense noticia ademais da construción dun muro e da colocación dun via crucis no cemiterio das Angustias de Abaixo⁶⁸, o que se nos antolla un intento de adaptar minimamente este espazo, que a fin de contas se atopaba extramuros, á normativa vixente.

Como fose, durante a primeira metade do século XIX proliferan as leis e ordenanzas mandando suprimir os cemiterios urbanos e o desterro dos mortos a distancias cada vez maiores respecto das poboacións. Para o caso compostelán contamos con diversos estudos⁶⁹, nos que o cemiterio que se atopaba detrás do Pazo de Raxoi constitúe pouco máis ca unha anotación. En 1811 decretase a súa clausura⁷⁰, pero a insistencia en ordenanzas posteriores e a dilación dos procesos de construción de cemiterios xerais lévannos a pensar que aínda continuaría e uso, cousa por outra parte moi habitual. Un bando municipal de 5 de agosto de 1946 establece o reparto dos mortos da cidade entre os cemiterios de Bonaval e o de Santa Susana⁷¹. Os do Hospital Real deberían pasar a este último, pero un ano despois desapróbbase o proxecto e autorizase unicamente a ocupación do de Bonaval ata cubrir os gastos das obras levadas a cabo ata o momento. A cuestión dos enterramentos en Compostela estaba lonxe de solucionarse.

Malia todos estes problemas, a mediados do século XIX a área da antiga porta da Trindade perdera toda función funeraria; os proxectos desenvolto para a zona eran outros. A configuración do espazo nesa época coñecémola gracias a un expediente realizado en 1866 por Manuel Carballido, que presenta nun plano a confluencia da actual Costa do Cristo coas rúas de Hortas, Carretas –daquelas Tarás– e Trindade –Inferniño de Abaixo–. Anos despois comezan a trazarse os planos xeométricos destas rúas –entre 1870 e 1872–, que tiñan como obxectivo o establecemento de novas aliñacións⁷². Con todo, a meirande parte das reformas

⁶⁶ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, pág. 126.

⁶⁷ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páxs. 85-86. O enterramento realizouse malia as prohibicións vixentes dende 1787, por Real Cédula de 3 de abril, que ordenaba a creación de cemiterios fóra das cidades e o traslado dos enterramentos –aínda que con contadas excepcións– ás novas necrópoles.

⁶⁸ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, pág. 125

⁶⁹ FRANCISCO J. DURÁN VILLA, CARLOS M. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, JESÚS Á. SÁNCHEZ GARCÍA, “Asilos de la muerte. Higiene, sanidad y arquitectura en los cementerios gallegos del siglo XIX”, *Sémata*, 17 (2005), páxs. 435-472. Tamén COSTA BUJÁN, *La ciudad heredada...*, páxs. 160-170, e SUÁREZ GARCÍA, “Bonaval: el cementerio...”.

⁷⁰ FERNÁNDEZ CASTIÑEIRAS, “A igrexa da Nosa Señora...”, pág. 467.

⁷¹ O cemiterio xeral de Bonaval fora proxectado *ex novo* ese mesmo ano de 1946 por Manuel de Prado y Vallo, mentres que o de Santa Susana, en uso dende tempo atrás, debía ser acondicionado.

⁷² PABLO COSTA BUJÁN, *Periferias y (des)bordes. Evolución y cambios morfológicos. Santiago de Compostela, 1778-1950*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2016, páxs. 121-124.

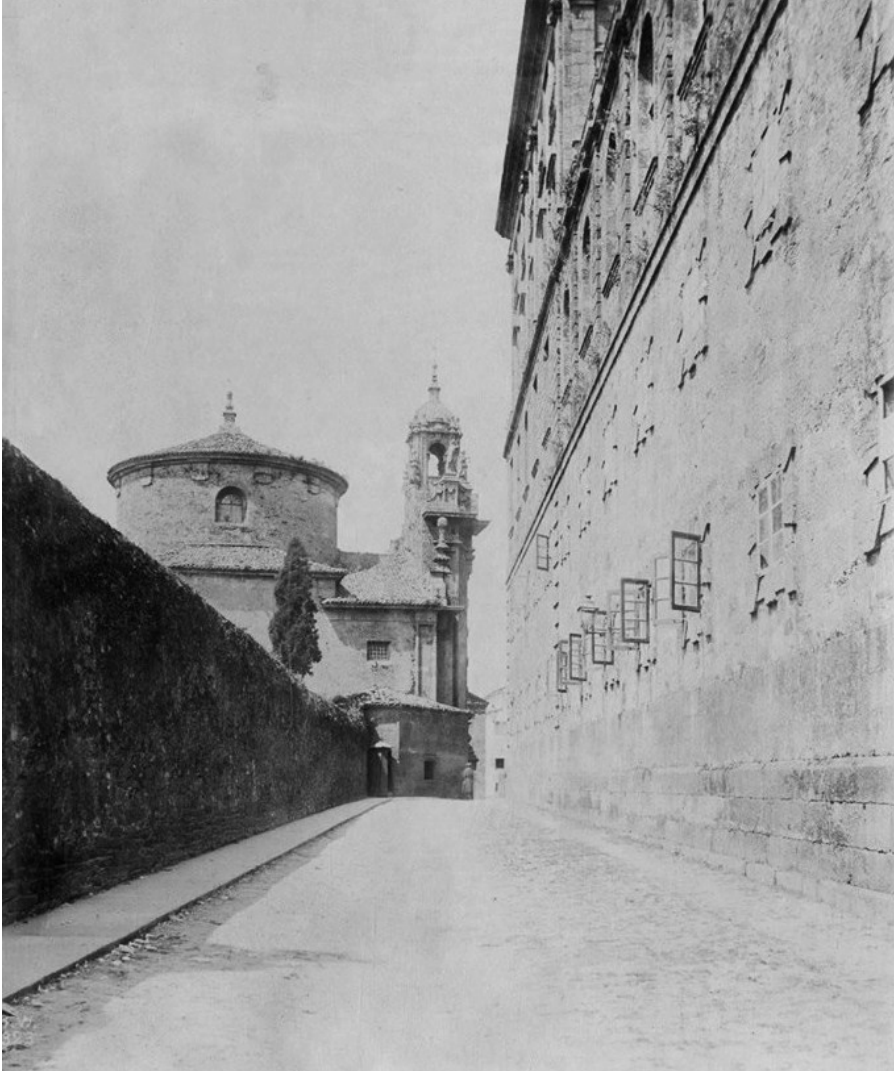

Fig. 3. Rúa da Trindade, comezos do século XX. ADMIN_MEMORIASDECOMPOSTELA, “Rúa da Trindade [1er cuarto s. XX]”, *Memorias de Compostela*, 2015 [na rede], dispoñible en <https://memoriasdecompostela.blogspot.com/2015/10/blog-post_27.html> [Consulta: 22/06/2021].

previstas nunca chegarían a executarse, sendo a única destacable o derrubamento do corpo anexo da capela das Angustias⁷³, que aínda se pode ver nalgũa fotografía antiga (fig. 3).

⁷³ COSTA BUJÁN, *Periferias y (des)bordes...*, páx. 123.

Caído en desuso o cemiterio de peregrinos e desprovistas de toda función funeraria, as capelas das Angustias de Abaixo e da Trindade parecen entrar en decadencia. Este declive xa se deixa notar coa renuncia da Coroa a custear o mantemento do Hospital Real, pasando ás mans do arcebispado de Santiago; finalmente asignado á Deputación da Coruña como Hospital Provincial, en 1949. Non será ata o 17 de marzo de 1880 que a administración provincial tome posesión definitiva do inmovible⁷⁴. Dende a década de 1890 comezan a realizarse solicitudes á Deputación por parte da Igrexa para a cesión da capela das Angustias, o que se concederá finalmente por medio dunha Real Orde de 15 de decembro de 1919. O 28 de abril do ano seguinte faise a entrega, e en 1922 o templo é consagrado como igrexa parroquial de San Froitoso⁷⁵. Peor sorte correu a capela da Trindade, que foi derruída en 1934⁷⁶. En cambio o vello cemiterio de peregrinos mantívose baixo a titularidade da Deputación.

Una vez clausurado como cementerio, el terreno sólo se aprovechaba para tendadero de las ropas del Hospital provincial, un uso que persistió mientras que funcionó el hospital. A partir de 1964, diez años después de verificarse la reconversión del antiguo hospital en parador turístico, la finca fue pavimentada y destinada para aparcamiento de vehículos, tras procederse en octubre de ese mismo año a formar una cesión de uso indefinida al Ayuntamiento de Santiago. Gracias a esta cesión se instaló allí la primera sede del Consorcio de Santiago, posteriormente reutilizada para oficinas de atención ciudadana (...)»⁷⁷.

A CREACIÓN DUN ESPAZO PÚBLICO EN MEMORIA DO CEMITERIO DE PEREGRINOS

Durante o período estival do ano 2008, dende o eido institucional comézase a reflexionar sobre o espazo público de Santiago de Compostela. Un gran número de profesionais conectados polo arquitecto do Concello, Javier Fernández, proxectaron a realización simultánea de diversas intervencións sobre o terreo⁷⁸.

⁷⁴ Jesús Ángel SÁNCHEZ GARCÍA, *Catálogo del patrimonio arquitectónico de la Diputación de A Coruña. Edificios de valor histórico*, A Coruña, Deputación Provincial da Coruña, 2020, páxs. 33-37.

⁷⁵ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, páxs. 127-130. Tamén FERNÁNDEZ CASTIÑEIRAS, “A igrexa da Nosa Señora...”, pág. 467.

⁷⁶ SÁNCHEZ RIVERA, *Notas Compostelanas...*, pág. 86.

⁷⁷ SÁNCHEZ GARCÍA, *Catálogo del patrimonio...*, pág. 112.

⁷⁸ Este conxunto de intervencións foi recoñecido co premio *Ciudades Patrimonio de la Humanidad* no 2010, e seleccionado polo xurado da XI edición dos premios da Bienal Española de Arquitectura e Ur-

Fig. 4. Estado das rúas da Trindade, Hortas e Carretas antes da actuación. (Imaxe cedida por Cristina Ansede).

Unha delas foi o *Proxecto de acondicionamento e urbanización do ámbito de San Fructuoso*, promovido pola Oficina da Cidade Histórica de Rehabilitación en decembro de 2008 e liderado polo estudo de arquitectura de Cristina Ansede e Alberto Quintáns.

Malia non existir un vínculo psicolóxico forte entre este espazo e a poboación, o antigo cemiterio segue sendo un lugar de memoria. O espazo público é obxecto de continuas e transitorias reflexións⁷⁹, polo que calquera actuación sobre el debe ser coherente, tendo en conta que un só detalle pode influír e modificar física e conceptualmente a totalidade.

Baixo estas premisas, o estudo de arquitectura interveu tendo como referente a pioneira actuación de Álvaro Siza e Isabel Aguirre en Bonaval, onde o espazo mortuorio foi reintegrado na cidade como espazo público. Para o antigo cemiterio de peregrinos partiuse dunha formulación inicial de superficie axardinada, tras derruír a estrutura de madeira existente, e o proxecto foise axustando paula-

banismo. Javier FERNÁNDEZ MUÑOZ, “Estrategia de intervención en e espazo público. Santiago de Compostela, cidade histórica”, *Urban-2. Territorio, urbanismo, paisaxe, sostenibilidade y diseño urbano*, 2013 [na rede], dispoñible en <<http://urban-e.aq.upm.es/articulos/ver/estrategia-de-intervencion-en-el-espacio-publico-santiago-de-compostela-ciudad-hist-rica-/completo>> [Consulta: 11/06/2021].

⁷⁹ FERNÁNDEZ MUÑOZ, “Estrategia de intervención...”, páx. 18.

tinamente ás condicións implícitas do espazo e dos demais proxectos de reurbanización. O principal criterio adoptado para a actuación, imposto polo Concello, foi a preservación do patrimonio funerario do lugar, mais, de novo, non houbo unha vontade explícita de recuperación e posta en valor. A intervención dos arquitectos asolagou o lugar con simboloxía funeraria, para que o espazo público presente albergase a memoria do pasado.

Atendendo ás condicións urbanísticas do seu emprazamento, a explanada entre a zona de Hortas e a fachada occidental do Pazo de Raxoi –edificio que non posúe ningún tipo de acceso ao lugar– está determinada coma un espazo residual entre a rúa da Trindade e as Hortas. Malia térense ideado proxectos conectores entre ambas zonas no pasado⁸⁰, e de haber intencións futuribles de materializar esta unión de espazos⁸¹, o lugar confórmase como un vestíbulo entre o casco histórico e as hortas cultivadas⁸². Asoballado pola monumentalidade do Pazo de Raxoi, este espazo só pode comprenderse dende unha perspectiva íntima, para acubillar funcionalmente a reducidos grupos de persoas, en contraposición ao carácter das grandes prazas da cidade como o Obradoiro ou a Quintana.

Os argumentos esgrimidos para definir a morfoloxía desta actuación específica para o lugar, determináronse para que funcionase a modo de nexo conceptual entre a nobre arquitectura do Pazo e as salvaxes e produtivas hortas, seguindo as pautas da arquitectura pacega galega⁸³. Así, fíxose un xardín labiríntico con buxo, unha paisaxe que serve como espazo para o *homo ludens*. *Trátase dunha vexetación domesticada, xeométrica e de carácter lúdico, ao igual que se facía tradicionalmente en edificacións de certo tamaño a modo de filtro entre a vivenda e a horta*⁸⁴.

As sombras dos cipreses –elemento compartido coa intervención en Bonaval– recordan o pasado funerario do lugar. Están situados como marcos deli-

⁸⁰ Amparado polo Estatuto Municipal de Primo de Rivera e as Leis dos Ensaches, o arquitecto Antonio Palacios deseñou unha proposta que estivo a piques de mutilar o tecido histórico occidental da cidade vella, coa monumental “Rúa de Galicia”, no ano 1932. Na súa segunda proposta, de 1935, aparece na zona do cemiterio e Hortas, unha sorte de semi-rotonda para conducir o tráfico peonil cara Galeras. COSTA BUJÁN, *Periferias y (des)bordes...*, pág. 122.

⁸¹ Así aparece recollido nos planos previos á reurbanización, no que se aprecian unhas escaleiras que permitían a baixada cara Hortas.

⁸² José Manuel LÓPEZ PELÁEZ, Jorge FIGUEIRA, Telmo CRUZ, João COSTA RIBEIRO, *Metagénesix. Nova/ Nueva arquitectura de Galicia*, Ourense, Difusora, 2011, pág. 36.

⁸³ Elisa ÁLVAREZ, “Cristina Ansedo: «Me pasé toda la infancia en un radio de cien metros en el casco histórico»”, *La Voz de Galicia* (4-11-2019) [na rede], dispoñible en <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/santiago/santiago/2019/11/04/me-pase-infancia-radio-cien-metros-casco-historico/0003_201911S4C8993.htm> [Consulta: 11/06/2021].

⁸⁴ VEREDAS, “Entorno de la iglesia de San Fructuoso | Ansedo Quintáns Arquitectos”, *Veredes. Arquitectura y divulgación* [na rede], (7-01-2011), dispoñible en <<https://veredes.es/blog/entorno-de-la-iglesia-de-san-fructuoso-ansedequintans/>> [Consulta: 11/06/2021].

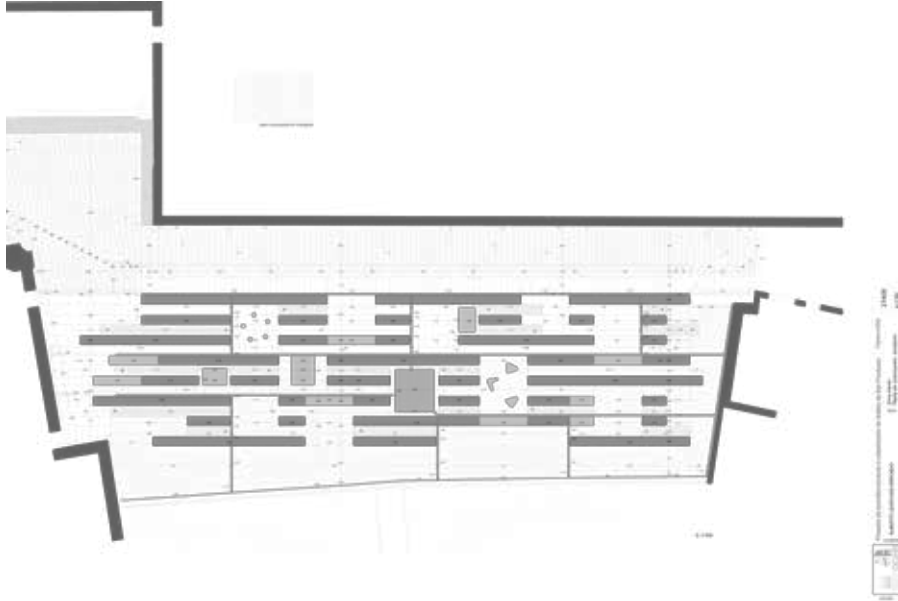

Fig. 5. Plano do proxecto de Cristina Ansede e Alberto Quintáns, 2009. (Imaxe cedida por Cristina Ansede).

mitadores do antigo camposanto, no linde entre o casco histórico e as Hortas, recordando con precisión a situación do esvaecido muro do cemiterio de peregrinos. A sombra dos cipreses proxéctase sobre a vexetación, entre a que destacan os buxos⁸⁵, dispostos en ringleiras de 80 cm de ancho facendo alusión ás dimensións das lápidas funerarias. A altura dos buxos xera un xogo de perspectivas onde

os paramentos vexetais están a unha altura que permite a visión sobre eles de pé. Sen embargo, ao sentarnos, a visión límitase entre dous paramentos contiguos, transformando o entorno e as nosas sensacións. É un labirinto que domina, xa que o xesto de camiñar polos seus trazados outorga unha visión sobre o conxunto da obra e os seus percorridos⁸⁶.

⁸⁵ Integráronse no axardinado: *Carex testacea*, *Ajuga reptans*, *Digitalis purpurea*, *Agapanths praecox*, *Mentha piperita*, *Amarillis spp.*, *Heuchera II allium spp.*, *Beta vulgaris*, *Polystichum munitum*, *Bergenia saxiflora*, *Saxifraga* e *Festuca glauca*.

⁸⁶ Martín LOSADA GONZÁLEZ, *Espacio laberinto. La manipulación del recuerdo y la alegoría* [traballo de fin de grao], A Coruña, Universidade da Coruña, 2020, páx. 66.

Fig. 6. Xardín de San Froitoso, xullo de 2021. (Imaxe dos autores).

É un labirinto que non oculta, senón que guía, que invita ao espectador a seguir o seu camiño dende unha perspectiva superior, a facer a súa propia peregrinación. Recorda a viaxe iniciática á que se sometían todos os peregrinos que aí descansaron, aos obstáculos e penurias que padecían por eximirse dos seus pecados e acadar a paz espiritual.

É un lugar con vontade de ser unha casa aberta ao público, compartida por todos; o seu mobiliario rememora ás estancias dunha arquitectura doméstica, como acontece nos mausoleos. Os módulos graníticos, material funerario por excelencia na costa atlántica, labrados con delicado coidado, remiten ás xeométricas esculturas do minimalismo. A intervención modifica intencionalmente o espazo, onde suxeito e obxecto experimentan unha conexión. O espectador entra na dimensión tempo-movemento, atravesándoa fisicamente, véndose así obrigado a percorrela para abarcala dende todos os seus puntos de vista⁸⁷, tal e como acontece na obra de Robert Morris, *Sen título* (Vigas en L) (1965).

A auga do pequeno estanque central e as canles que o enchen eran elementos que xa se atopaban no antigo camposanto⁸⁸. A disposición da auga nesta inter-

⁸⁷ A idea de percorrido faise evidente nos cemiterios-xardín europeos de comezos do século XX, como o Ohlsdorf de Hamburgo, o Waldfriedhof de Munich, ou o Skogskyrkogården de Estocolmo.

⁸⁸ VEREDAS, “Entorno de la iglesia...”. *A imposibilidade de enterrar a instalación do antigo cemiterio obriga, e permite, aos arquitectos debuxar un delicado estudo superficial do transcurso da auga polo*

vención remite á presenza de pretéritas canalizacións. Simbolicamente, alude á poética do modo no que Carlo Scarpa conduce a auga na súa Tomba Brion, no cemiterio de Santo Vito d'Altivole: un discorrer espiritual, o líquido camiño que dá vida e eternidade, pero tamén morte e castigo. Así se recolle na mitoloxía de calquera civilización. O feito de ter que cruzar estas canles para deambular sobre a actuación evoca directamente ao “paso das augas”, á superación de obstáculos existenciais, ao cruce da lagoa Estixia cara o Ceo. De feito, o lugar xa se percibía como unha porta celeste, pois os alí enterrados convertíanse simbolicamente en Santos aos pés do Apóstolo.

A intervención conseguiu potenciar as calidades ocultas do lugar, malia estar sometidas a lindes conceptuais, patrimoniais e urbanísticas⁸⁹. Os arquitectos comprenderon que percibir non só implica ver. A teoría do visible e do tanxible de Merleau-Ponty invítanos a ver o metafísico que hai detrás das aparencias co ollo do noso espírito⁹⁰; ver a esencia que hai detrás do real, que cobra forza detrás do material. Este autor refírese á calidade da pintura de Cézanne de manifestar o que hai máis alá do sensorial, calidade que se abre a un espazo que é contrario ao cartesiano. A obra deste pintor parte da experimentación da realidade, da súa experiencia no mundo sensible, pero é a súa mirada metafísica a que o fai único. Ese mesmo papel tiveron Cristina Ansele e Alberto Quintáns, seguindo a estética contemporánea, definiron unha materialización paisaxística e escultórica da propia idea de peregrinación. O proxecto realizado no vello cemiterio de peregrinos⁹¹, polo tanto, trátase dunha obra que, lonxe de ser unicamente contemplada dende o eixo físico, debe ser comprendida dende a súa simboloxía.

CONCLUSIÓNS

A intervención realizada no 2009 sobre o que un día foi cemiterio de peregrinos enfocouse dende a recuperación da memoria funeraria dun lugar esquecido durante século e medio, e que dende o século XII, cando menos, acollera os restos dos peregrinos mortos na cidade do Apóstolo. Aínda que non contamos con documentos que acrediten as súas orixes, hai indicios que as sitúan a comezos do XII, co que se trataría dunha fundación xelmiriana: aludimos ao auxe das pe-

labirinto, FERNÁNDEZ MUÑOZ, “Estrategia de intervención...”, páxs. 18-19. O estanque tamén conta coa súa propia subministración de auga.

⁸⁹ Desafortunadamente, en xaneiro do 2020 instalouse un busto de Concepción Arenal (1820-1893), un monumento necesario para o pobo, mais incomprensiblemente situado neste xardín.

⁹⁰ Maurice MERLEAU-PONTY, *El ojo y el espíritu*, Madrid, Trotta, 2017.

⁹¹ De éxito palpable, como amosa a súa selección para a exposición da IV Bienal Europea da Paisaxe. Foi galardonada no 2010 co premio Ciudades Patrimonio de la Humanidad e seleccionada para a VI Bienal de Paisaje Rosa Barba. Ademais, recibiu un accésit no 2011 dos XIV Premios COAG na categoría de Espacios Públicos abertos e foi seleccionada para a Exposición Itinerante *Metagénesis*.

regrinacións nese tempo, á dotación do Hospital de Santiago feita por Xelmírez, á advocación da Trindade e á súa vinculación coas influencias gregorianas e, finalmente, á mención no *Codex Calixtinus* do cemiterio vencellado á capela da Trindade e á porta do Santo Peregrino.

O seguinte fito histórico vén coa creación do Hospital Real, pasando o vello cemiterio a depender deste establecemento e construíndose nos seus terreos unha nova capela, a da Vera Cruz. A documentación do Hospital Real permítenos coñecer detalles do culto funerario do establecemento, das cerimoniais oficiadas no cemiterio e do funcionamento que debía ter a súa confraría. Polas queixas que coñecemos con respecto á confraría e ás deficiencias do culto funerario do que debía ocuparse, podemos supoñer que o cemiterio de peregrinos e pobres do Hospital nunca gozou dunha gran devoción entre os composteláns. Atopamos excepcións, dende logo, pois algúns persoeiros solicitaron ser enterrados neste espazo, e houbo quen se preocupou por dignificalo coa erección de cruceiros e imaxes relixiosas. Dunha imaxe labrada no século XVII derivará a reactivación do lugar un século máis tarde, cando co gallo duns milagres atribuídos á Virxe das Angustias se decida a construción dunha nova capela con esta advocación. Pouco despois de consagrarse a nova capela constrúese o Pazo de Raxoi, que coa súa gran magnitude relega o cemiterio a un recuncho urbano illado e sombrío. Finalmente, no século XVIII, coas medidas hixienistas de traslado dos enterramentos, o vello cemiterio de peregrinos cae definitivamente no esquecemento.

A comezos do século XX a capela das Angustias de Abaixo cambia de titularidade, pasando do Hospital á Igrexa e converténdose en parroquial de San Froitoso. Menos sorte corre a da Trindade, derruída en 1934. O antigo cemiterio, sen función funeraria, convértese nun despoxo urbano. O esquecemento do patrimonio funerario é a tónica xeral do século XX, aludíndose normalmente á ocultación da morte que opera nesta centuria. Para este caso apuntamos a maiores unha peculiaridade: a falta de vinculación familiar ou parroquial coa poboación compostelá, o que motivaría unha especial desvinculación emocional co vello cemiterio de peregrinos e pobres, o cemiterio dos “outros”.

Ademais desta escasa vinculación emocional debemos ter en conta outro factor para valorar a intervención levada a cabo no 2009, e é que a este milenio chegan moi poucos restos visibles de patrimonio funerario no lugar. O esquecemento deste cemiterio de peregrinos foi practicamente absoluto, e a súa recuperación probablemente requira unha intervención arqueolóxica. Pero esta non chegou a efectuarse, polo que a actuación non pode considerarse en sentido estrito unha recuperación do patrimonio funerario. Con todo, o proxecto de Cristina Ansede e Alberto Quintáns si recupera a memoria funeraria do lugar, a cal se perdera case por completo no século XX. Para definir o espazo actuouse seguindo as pautas da arquitectura tradicional pacega de Galicia. A súa estética

contemporánea, limpa e minimalista, é unha materialización da simboloxía funeraria do lugar. Acódesse á simboloxía da vexetación –dos cipreses e os buxos, sempre verdes–, da pedra e da auga; tamén se alude ao significado do labirinto e da modulación antropométrica. A precisión dos detalles físicos e conceptuais foi a que determinou o éxito da intervención como homenaxe aos que aí descansan en paz. Tal vez o ambiente de recollemento logrado sexa o máis adecuado que hoxe se poida conseguir para un lugar que en orixe iso mesmo debía ser: un espazo no que os peregrinos que emprendían o camiño a Fisterra contemplasen aos que repousaban aos pés do Apóstolo.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez, Elisa, “Cristina Ansede: «Me pasé toda la infancia en un radio de cien metros en el casco histórico»”, *La Voz de Galicia* (4-11-2019) [na rede], dispoñible en <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/santiago/santiago/2019/11/04/me-pase-infancia-radio-cien-metros-casco-historico/0003_201911S4C8993.htm> [Consulta: 11/06/2021].
- Ariès, Philippe, *Historia de la muerte en Occidente. Desde la Edad Media hasta nuestros días*, Barcelona, Acantilado, 2000.
- Armas Castro, José, “O afianzamento da realidade urbana despois do ano mil”, en Ermelindo Portela Silva (coord.), *Historia da cidade de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Universidade de Santiago de Compostela, 2003, páxs. 79-122.
- Barreiro Mallón, Baudilio, “Hospitais da cidade de Santiago”, en José Manuel García Iglesias (coord.), *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de peregrinación*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004, páxs. 87-105.
- Bohigas i Guadiola, Oriol, “Los cementerios como catálogo de arquitectura”, *CAU: construcción, arquitectura y urbanismo*, 17 (1973), páxs. 56-58.
- Carriedo Tejedo, Manuel, “Relaciones ultrapirenaicas de la Provincia ‘Gallaeciae’ (714-1074): Roma y el ‘Locus Apostollicus’”, *Rudesindus*, 5 (2009), páxs. 43-103.
- Castiñeiras López, Javier, “Una capilla olvidada de la Compostela Gelmiriana. La iglesia de la Trinidad” [comunicación inédita], en *II Encontro da Mocidade Investigadora*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, xaneiro 2014.
- Costa Buján, Pablo, *La ciudad heredada. Evolución y cambios morfológicos. Santiago de Compostela, 1778-1950*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2015.
- Costa Buján, Pablo, *Periferias y (des)bordes. Evolución urbana y cambios morfológicos. Santiago de Compostela, 1778-1950*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2016.
- Durán Villa, Francisco J.; Fernández Fernández, Carlos M., e Sánchez García, Jesús Á., “Asilos de la muerte. Higiene, sanidad y arquitectura en los cementerios gallegos del siglo XIX”, *Sémata*, 17 (2005), páxs. 435-472.
- Falque Rey, Emma (ed.), *Historia Compostelana*, Madrid, Akal, 1994.

- Fernández Castiñeiras, Enrique, “A igrexa da Nosa Señora das Angustias de Abaixo”, en José Manuel García Iglesias (coord.), *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de peregrinación*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004, páxs. 467-487.
- Fernández Muñoz, Javier, “Estrategia de intervención en el espacio público. Santiago de Compostela, ciudad histórica”, *Urban-2. Territorio, urbanismo, paisaje, sostenibilidad y diseño urbano*, 2013 [na rede], dispoñible en <<http://urban-e.aq.upm.es/articulos/ver/estrategia-de-intervenci-n-en-el-espacio-p-blico-santiago-de-compostela-ciudad-hist-rica-completo>> [Consulta: 11/06/2021].
- Fernández Rodríguez, Begoña, “La hospitalidad medieval: el Hospital Viejo de Santiago de Compostela”, en Mª Carmen Folgar de la Calle, Ana E. Goy Diz, e José Manuel López Vázquez (eds.), *Memoria Artis. Studia in memoriam Mª Dolores Vila Jato*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2003, páxs. 71-94.
- García Álvarez, Manuel-Rubén (ed.), *El Cronicón Iriense. Estudio preliminar, edición crítica y notas históricas*, Madrid, Imprenta y Editorial Maestre, 1963.
- González Lopo, Domingo L., “La evolución del lugar de sepultura en Galicia entre 1500 y 1850: los casos de Tuy y Santiago”, en *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1990, páxs. 163-180.
- Hoyo, Jerónimo del, *Memorias del Arzobispado de Santiago* [reproducción facsimilar], Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Universidade de Santiago de Compostela, 2016.
- Labande, Edmond-René, “Las condiciones de vida del peregrino a Santiago según el *Codex Calixtinus*”, *Boletín de la asociación Europea de Profesores de Español*, 15 (1976), páxs. 45-53.
- López Alsina, Fernando, *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Universidade de Santiago de Compostela, 2003.
- López Díaz, Xosé (ed.), *Códice Calixtino*, Santiago de Compostela, S.A. de Xestión do Plan Xacobeo, 2009.
- López Ferreiro, Antonio, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. 3, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1900.
- López Ferreiro, Antonio, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. 4, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1901.
- López Ferreiro, Antonio, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. 10, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1908.
- López-Peláez, José Manuel; Figueira, Jorge; Cruz, Telmo, e Costa Ribeiro, João, *Metagénesis. Nova/Nueva arquitectura de Galicia*, Ourense, Difusora, 2011.
- Losada González, Martín, *Espacio laberinto. La manipulación del recuerdo y la alegoría*, trabajo de fin de grao, A Coruña, Universidade da Coruña, 2020.
- Merleau-Ponty, Maurice, *El ojo y el espíritu*, Madrid, Trotta, 2017.
- Núñez Rodríguez, Manuel, *A la búsqueda de la memoria. Los tres pórticos mayores de la Basílica de Gelmírez*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago, 2011.

- Ortega Romero, María do Socorro, “La iglesia de Nuestra Señora de la Angustia –San Fructuoso– en Santiago de Compostela”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 44, 109 (1997), páxs. 221-242.
- Pita, Carlos; Sabín, Patricia, e Blanco, Enrique, *Seis olladas de Preto, Cuarta Panorámica de Arquitectura construída na Proximidade*, A Coruña, Universidade da Coruña, 2010.
- Queiroz, José Francisco, *Os Cemitérios do Porto e a Arte Funerária Oitocentista em Portugal*, tese de doutoramento, Porto, Universidade de Porto, 2002.
- Rosende Valdés, Andrés A., *El Grande y Real Hospital de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Electa, 1999.
- Sá e Melo Ferreira, María Fatima, “Formas de mobilizaçao popular no liberalismo: o cisma dos mónacos e a questao dos enterros nas igrejas”, en Miriam Halpern Pereira, Mª Fatima Sá e Melo Ferreira, João B. Serra (coords.), *O liberalismo na Península Ibérica na primeira metade do século XIX*, Lisboa, Sá de Costa Editora, 1982.
- Sánchez García, Jesús Ángel, *Catálogo del patrimonio arquitectónico de la Diputación de A Coruña. Edificios de valor histórico*, A Coruña, Deputación da Coruña, 2020.
- Sánchez Rivera, Celestino, *Notas Compostelanas. Historia, tradiciones, leyendas, miscelánea*, Santiago de Compostela, Sucesores de Galí, 1945.
- Siza Vieira, Álvaro, *Siza en Santiago*, Pontevedra, Constructora San José S.A., 1994.
- Suárez García, José Manuel, “Bonaval: el cementerio hecho parque”, en *XX Encuentro Iberoamericano de Valoración y Gestión de Cementerios Patrimoniales. Los cementerios como recurso cultural, educativo y turístico* (Málaga, novembro 2019), dispoñible en <https://www.researchgate.net/publication/337946714_Bonaval_el_cementerio_hecho_parque> [Consulta: 11/06/2021].
- Tain Guzmán, Miguel, *La ciudad de Santiago de Compostela en 1669. La peregrinación del Gran Príncipe de la Toscana Cosimo III de Medici*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2012.
- Tain Guzmán, Miguel, *La ciudad de Santiago de Compostela según los hermanos Juan y Pedro Fernández de Boán (ca. 1633-1646)*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago; Teófilo Edicións, 2019.
- Vázquez Castro, Julio, “La Berenguela y la Torre del Reloj de la Catedral de Santiago”, *Sé-mata*, 10 (1998), páxs. 111-148.
- Veredes, “Entorno de la iglesia de San Fructuoso | Anse de Quintáns Arquitectos”, *Veredes. Arquitectura y divulgación* [na rede], (7-11-2011), dispoñible en <<https://veredes.es/blog/entorno-de-la-iglesia-de-san-fructuoso-ansedequintans/>> [Consulta: 11/06/2021].
- Villaamil y Castro, José, *Reseña histórica de los establecimientos de beneficencia que hubo en Galicia durante la Edad Media, y de la erección del gran Hospital Real de Santiago fundado por los Reyes Católicos. Y Constituciones del Gran Hospital Real de Santiago de Galicia hechas por el señor Emperador Carlos Quinto*, Santiago de Compostela, Consorcio de Santiago, 1993.
- Yzquierdo Perrín, Ramón, “O coidado dos enfermos e peregrinos en Compostela”, en José Manuel García Iglesias, *O Hospital Real de Santiago de Compostela e a hospitalidade no Camiño de peregrinación*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2004, páxs. 291-295.